

BABÜRNÂMEDEKİ BAZIKELİMELERİN TARİHİ VE ETİMOLOJİK TAHLİLİ*

Zulhumor XOLMONOVA**

Aktaran: Tuğba BİLVEREN***

Özet

Türkçenin tarihî dönemlerinden birini teşkil eden Çağatay Türkçesinin nesir alanında yazılmış en önemli eseri olan Babürnâme, Babür'ün tahta çıktığı 1494'ten 1529'a kadarki zaman içinde başından geçen olayları yalın bir üslupla anlattığı anı türündeki eserdir. Bu eser üzerinde yapılan çalışmalardan biri olan "Boburnomadagi Ayrım So'zlariningTarihiy-EtimologikTaxlili" isimli makalede, yazar Zulhumor XOLMANOVA'nın, metinde geçen bazı kelimeler üzerine yaptığı tahlil çalışmaları yer almaktadır. Babürnâme'de geçen bazı kelimelerin anlamları ve fonetik yapılarındaki bir takım değişikliklerin yer aldığı, zaman zaman Özbek edebî diliyle mukayese edilen kısımların da olduğu bu çalışmada, söz varlığının tarihî süreç içerisinde değişip gelişebileceğinin altı çizilmektedir. Ayrıca eserdeki bazı kelimelerin analiz edilmesinin leksik, semantik ve etimolojik açıdan kendine has değerlerinin ortaya çıkarılmasına yardımcı olacağı düşünülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Babürnâme, Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, Etimoloji, Özbek Türkçesi, Çağatay Türkçesi

Historical and Etimological Analysis of Some of The Words in Baburnama

Abstract

Baburnama, which is the most essential work written in prose in Çağatay (Chagatai) Turkish that stands for the greatest era of Turkish history, is a memoir that Babur wrote in vivid style what he had lived through between the years when he ascended the throne in 1494 till 1529. This study encompasses Zulhumor XOLMANOVA's analysis of some words mentioned in the texts at the article named as "BoburnomadagiAyrımSo'zlariningTarihiy-EtimologikTaxlili" which is one of the studies analyzed. It must be underlined that vocabulary has been developed and altered and in this study there has been some changes at phonetic structure and meanings of the words mentioned in Baburnama and there has been comparison between Uzbek literary language and Chagatai. Moreover, Analysis of the some words in the texts reveals that these words maintain their own values in terms of lexic, semantic and etymological concerns.

---

*ZulhumorXOLMONOVA'nınBoburnomadagi Ayrım So'zlariningTarihiy-EtimologikTaxlili isimli makalesinden aktarmadır.

** XOLMONOVA, Zulhumor (2008). Boburnomadagi Ayrım So'zlariningTarihiy-EtimologikTaxlili, MozidagiSado, Taşkent, №4(40).-B.42-43.

*** Arş. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, t.yumrutas@kilis.edu.tr

Key Words: *Baburnama, Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, Etimology, Uzbek, Chagatai Turkish*

Zahiriddin Muhammed Bâbür'ün *Bâbürnâme* adlı eseri Türk dillerinin ifade gücünü yansıtan önemli bir kaynak olarak görülmektedir. Eserde Özbek dili tarihine ait önemli hususiyetler verilmektedir. Eserdeki kelimelerin analiz edilmesi, etimolojisini, semantik yapısını, tarihi görünüşlerini aydınlatmaya ve kendine has değerini ortaya çıkarmaya yardımcı olmaktadır. Tarihî kelimelerin anlamları ve fonetik yapılarındaki değişiklikler, çağdaş Özbek edebî dili ile kıyaslandığında açıkça ortaya çıkmaktadır.

Çağdaş Özbek edebî dilinde kullanılan bazı sözlerin anlamları eski Özbekçedeki anlamlarından farklıdır. Mesela, *ko'par-* fiili "restore etmek, alıp çıkarmak, gözlemek" anlamlarında kullanılır. Adı geçen *ko'p-* fiili eski Türkçede "yukarıya çıkarmak, kaldırmak, uçmak" anlamlarında kullanılırken, fiilin edilgen yapı hali olan *ko'parilmek*; "yeniden yapılandırmak" anlamını çağırıştırır: *Yigirmakun-bir oyda jid va ixtimom bila ko'rganning sinuk-buzugini butkarib ko'porildi.* "Bir ayda yeterli ilgi ve alaka ile kırık dökük her şey yeniden düzeltilir."

Eserde kullanılan *qishloq* kavramı günümüzden farklı olarak sözlükteki asıl anlamında yani "kışlık ev, mekân" anlamında kullanılmıştır: *Bir ko'rganda qishloq solmok kerak... Necha kun qishloq o'ylar tayyor bo'lguncha o'landa o'turuldi.* "Vakti geldiğinde kışlağa gitmek gerek... Birkaç güne kışlık evler hazır olduğunda çayırda oturulur." Eski Türkçede bu kelime "kışlak, kışlanılan yer" anlamında kullanılır. *Kış* isim köküne *-la* ekinin getirilmesiyle oluşan fiile, fiilden isim yapan *-g* ekinin eklenmesiyle oluşan kelime; "ahalisinin yazın açık alanlara gidip, kışın geri döndükleri yer, köy" anlamına gelir. Günümüzde de "genellikle tarımla uğraşan insanlardan oluşan yer" anlamında kullanılmaktadır. *Kışlak* kelimesinin "kışlık ev" anlamında kullanılması, bu kavramın eski Özbek edebî dilinde bir varlığın adı olmaktan çıkıp idari bir mecra adına dönüşmesi ile ilgili fikir verir durumdadır.

Kaydedilen kelimelerin anlamlarındaki farklılıklar leksik gelişmelere has birtakım kurallar çerçevesinde meydana gelir. Bazı kelimelerin anlamlarındaki farklılıkların, çoğu kez linguistik faktörlerin etkisiyle meydana geldiği de görülmektedir. Mesela *bormoq* kelimesinde bir takım değişiklikler göze çarpar. Eserde *bor-* fiili "savaşmak" anlamında kullanılır: *Malik Qosim yaxshi bordi.* "Malik Kasım iyi savaştı." Günümüzde ise "konuşanın ya da bakanın olduğu yerden, bulunduğu taraftan uzaklaşması" anlamında kullanılır. Bu kelimenin günümüzde

kullanılan dokuz farklı anlamı arasından "savaşmak" anlamına rastlanmamıştır.

Chopkula- fiili "kılıç kullanmak, teke tek çarpışmak" anlamlarında kullanılmıştır. *Tashqaridin-ich qaridin ko'ngüllik yigitlar xiyobonda yaxshilab chopquladilar.* "Dışarıdan ve içeriden gönüllü askerler yollarda adamakıllı çarpıştılar." *Chopqula-* fiili aynı zamanda işin, hareketin tekrarlandığını da bildirir.

Tilchi kelimesi "casus, ajan, izci yani mühim bilgiler veren kimse" anlamlarına gelmektedir. *Bularning tilchisi mundoq xabar kelturdikim...* "Bunların casusu öyle bir haber getirdi ki..." Bu kelime bazen "esir" anlamına da gelmektedir.

Boshsizlik kelimesi "kargaşa, memnuniyetsizlik, itaatsizlik" anlamlarında kullanılmıştır. *Boshsizlik qilgan elni topturub, ikki-uch pora qildurdum.* "İtaatsizlik eden kişiyi bulup iki üç parçaya ayırdım..." Bu kelimenin "kargaşa" ve "memnuniyetsizlik" anlamları sosyal talebe istinaden kullanımdan kalkmıştır.

Bâbürnâme'de kullanılan bazı kelimelerde eskiye dönüş söz konusudur. Böyle kelimeleritabiattakiörneklerle açıklamak mümkündür. Örneğin *ilik* kelimesi eski bir kelime olup "el" anlamında kullanılır. *İlik* den türetilen *ilikle-* fiili ise "zaptetmek" anlamına gelir. *Beklar yigitlar bila ilgor tayin qildukkim, borib yor yayloq ko'rgonlarini so'z bila yo zo'r bile iliklagayla...* "Beyler yiğitler ile varıp yaylada gördüklerini sözle ya da zor kullanarak zapt etti".

Charga/jarga kelimeleri "daire, halka, yuvarlak, yuvarlamak, kendi etrafında dönüp durmak" anlamlarına gelir. *Alishanglik charga qilib, togdin kiyikni indirdilar.* "Fikir değiştirip geri dönerek dağın yamaçlarından indirdiler." Bu kelime aynı zamanda mecazi anlamda da kullanılmıştır.

Mucha kelimesi, "iş, pozisyon" anlamındadır ve *mucha chargasi;* "iş yeri, daire" anlamlarını ifade eder.

Chena kelimesi "hesaplamak" anlamındadır. *Hozir cherikini bir lak chenalaredi.* "Buradaki askerleri yüz bin adet olarak hesaplamışlardı."

Ozirgan kelimesi "eksik görmek, mahvetmek" anlamındadır. *Balхни ozirgansa, arzadoshtqiling...* "Balh şehrini mahvedin, yerle bir edin..."

Orqalan- kelimesi "arka çıkmak, dayanmak" anlamındadır. *Ne uchunkim, Tanbalni orqalanib manga va menning davlatxohlarimga cefo*

va azoblar qilur edi. "Ne için Tanbal'a arka çıkıp bana ve benim kader arkadaşlarıma cefa ve eziyet ediyor."

Ogızla- kelimesi "yemek yemek" anlamındadır. *Yana ba'zıların ogızlaganı chorlar...* "Yine bazılarını yemek yemeye çağırırlar..."

Chebur/chevur- kelimesi "sarmak, çevrelemek, kilit altına almak" anlamlarına gelir. *Bir tirga zotimi chevurub bormoq kerak.* "Atımı bağlayıp gitmem gerek."

Bâbürnâme'de bazı yemek isimleri de kullanılmıştır. *Maunot* kelimesi "sağlık için gerekli şeyler, azık, yemek" anlamlarına gelir. Eskiden meydana gelen ve bilinen kalıpları olan bazı yapılar asla değişmezler. *Mohazarı* kelimesi "lazım olduğu zaman teklifsiz verilen bir parça yemek" anlamına gelir ve zaman içinde kavram haline gelip yemek ismi olarak şekillenmiştir.

Yumdanaşı; "yumuşatılıp pişirilen, darı yerine de kullanılabilen bir çeşit yemek" anlamına gelir. *Bir oyog yumdon oshi kelturdi.* "Bir kap yumdan aşı getirdi."

Shilon/shulon kelimesi, "toplulu yemek, padişah ziyafeti" anlamının yanı sıra "hükümdarlar arasında ve hanedanlıklarda bütün ahaliye verilen yemek, genel ziyafet" anlamına gelir. *Shiloni va saxovati yaxshi edi.* "Ziyafeti ve cömertliği iyi idi." Aynı kelime *Senglâh*'da *shilan* şeklinde geçer ve "sultan ve emirlerin yediği yemek" şeklinde açıklanır.

Bâbürnâme'deki farklı yemek isimleri halkın yaşam şekli, dünya görüşü çerçevesinde meydana gelmiştir. Bâbü, Kâbil vakalarını (Hicri 925) tasvirlerken şöyle yazar: *Orada yilkıran aşu dikkat çekti.* Bu cümlede geçen *yilkıran aşu;* "veba ve ölüm yıllarında yapılan kutsal yemek" anlamına gelir. *Yıl* ve *kıran* kavramlarının bir araya gelmesiyle oluşmuştur. *Yilkıran* birleşik kelimesi, "kıran gelen yıl" anlamındadır ve bu ifadeye eski Özbek edebî dilinde başka bir kaynakta rastlanmamıştır. Bu kelimedeki *kıran* sözü "ölüm, hastalık ve savaş sonucunda meydana gelen kırılma" şeklinde ifade edilir. Tamamen kırılma, yok olma anlamına da gelen *kıran* kelimesi, eski Özbekçede *kır-* fiil köküne *-(a)n* ekinin getirilmesiyle meydana gelmiştir. *Yilkıran aşu,* ilk olarak veba yıllarında yapılır ve halkın o belalardan kurtulma ümidini ifade eder. Daha sonraları kıranın gelişinden korunma yerine bayramlaşma merasimlerinde yenilir olmuştur (*Bâbürnâme*'de de bu anlama gelecek şekilde kullanılmıştır). Kelimenin fonksiyonel-semantik yapısında bir takım farklılıklar göze çarpar. Kelimedeki *kıran* ifadesi bir zaman dilimini çağrıştırarak belirli bir dönemifadesi yaratır. *Yilkıran* kelimesinin anlamında ilk dikkati çeken yemeğin ne sebeple yapıldığıdır. Ulvî denmesinin sebebi de Allah yoluna bağışlanmış olmasıdır. *Yilkıran,*

halkın belli tarihî olaylara bakışının yanı sıra örf, âdet ve merasimleri hakkında da fikirler vermektedir.

Eserin söz varlığına bakıldığında 15-16. yüzyıldaki genel eğilim ile ilgili fikir sahibi olmak ve o saha ile ilgili etraflı bilgi edinmek mümkündür. Özellikle kırsal kesimde "merasim organize eden şahıs, organizatör" anlamını ifade eden sözlerden biri olan *yadacı* kavramı, "bir faaliyet ile meşgul olan şahıs" anlamından ziyade "bir olayın gerçekleşmesi için gereken merasimi kendine iş edinen şahıs" anlamına gelmektedir. Sultan Ebu Said Mirza döneminde *yadacılık* müessesesi devam ediyordu. *Yadacılık* kişinin mertebesini ve mesleğini ifade etmenin yanı sıra halkın dünya görüşünü, inançlarını, örf ve adetlerini de yansıtmaktaydı. Bâbü, Molla Sadr Efendi (Ömer Şeyh Mirzamanın mühürdarı) anlatırken şu ifadeleri kullanmıştır: "*Kendini ilme adanmış, iyi bir yazar, iyi bir âlim, iyi bir insandır. Yanı sıra kuşçuluk ve yadacılık da bilir.*"

Yadacılık, kelimesinin aslı Kaşgârlı'nın sözlüğünde "Yağmurun yağması ve rüzgâr için özel yada taşları ile fal açma işi" şeklinde ifade edilmiştir. Eski Türkçe sözlüklerde de aynı anlam verilir. Bu olayı iş haline dönüştüren kişi *yadacı* olarak adlandırılır. Eski Türkçede "yada taşı ile fal açmak" ifadesi *yatla-* kelimesi ile ifade edilir. Bu ifade "yada yapmak" birleşik fiiliyle aynı anlamdadır. Aynı zamanda Tohta-Buğa Sultan da *yadacılık* yapanlardandır.

Yadacılar sarayda meydana gelen özel durumlar için de merasim gerçekleştirirler. Örneğin, ne zaman akrep olsa, *yada* yapmaları istenir. *Yada taşı* ifadesine Nevaî'nin eserlerinde de rastlanır;

"Yada taşıga kan yetgeç, yağın yağkandek ey sâki,

Yağar yağmurdek aşkım çün bolur la'lin şarab alud."

Nevaî'nin *yada taşına kan yetgeç* diyerek anlattığı husus, merasim sırasında, *yada taşına* kan sürülmesi olayıdır. Bu kan Allah yoluna kurban edilen hayvanın kanıdır. La'lin (kızıl dudak) göz yaşı ile karışması, *yada taşı*ndaki kan ile yağmur suyunun birbirine karışmasına benzetilmiştir. (*Yada taşı*, yardımıyla yağmur çağırılmak isteniyor.)

Dillerin gelişmesi ve değişmesinde bilinen doğal kuralların yanı sıra bazı faktörler de etkilidir. Tarihî söz varlığının gelişim evrelerine bakıldığında, meydana gelen linguistik hadiseleri değerlendirme ve kelime etimolojilerini öne çıkarma noktasında tarihî yazma eserler çok büyük önem taşır. Bu açıdan *Bâbürnâme*'nin yeri büyüktür.